

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia de Securitate 14(1) (2024)

ISSN 2657-8549

DOI 10.24917/26578549.14.1.9

Zoya Baran

Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9685-3953>

Tamara Poleshchuk

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8802-0633>

Polityka pamięci, szkolna edukacja historyczna w Rosji i wojna przeciwko Ukrainie

The politics of memory, the teaching of history in Russia and the war against Ukraine

Abstract

W artykule zbadano wpływ państwowej polityki pamięci Federacji Rosyjskiej w latach dwutyśnych na nauczanie historii w szkołach. Przeanalizowano ujęcie ukraińskich wydarzeń historycznych w rosyjskich podręcznikach szkolnych i podkreślono, że podstawą metodologiczną ich treści była przede wszystkim imperialna tradycja historiograficzna. Zauważa się, że od początku XXI wieku szkolna edukacja historyczna w Federacji Rosyjskiej, a w szczególności podręczniki, stała się skutecznym narzędziem państwa, które dążyło do ideologicznego ujednolicenia treści edukacji historycznej z naciskiem na ideę rosyjskiej państwowości i lojalności obywateli wobec rządu. Analiza rosyjskich podręczników szkolnych pokazuje, że ich autorzy odmawiają Ukrainie i Ukraińcom własnej podmiotowości, a ukraińskie historie przedstawiają jedynie jako część tej ogólnorosyjskiej. Fascynacja „wielką przeszłością” i nieznajomość prawdziwej historii Ukrainy będzie jednym z czynników, które popchną prezydenta Rosji Władimira Putina i jego otoczenie do rozpoczęcia wojny przeciwko narodowi, który nazywali lub „braterskim”, lub „единым”. Po aneksji Krymu i rozpoczęciu agresji na Donbas w 2014 roku, państwo rosyjskie przejęło pełną kontrolę nad przygotowaniem szkolnych podręczników historii. W swoich publicznych wystąpieniach Putin wielokrotnie mówił o historii, podkreślając historyczną jedność Rosjan i Ukraińców, którzy – jego zdaniem – stanowią „jeden naród”. W kontekście wojny na pełną skalę przeciwko Ukrainie autorzy rosyjskich podręczników szkolnych wprowadzają Putinowskie podejście do historii, wpajając młodemu pokoleniu ideę, że Ukraina i Ukraińcy „nie istnieli, nie istnieją i nie mogą istnieć”.

Słowa kluczowe: polityka pamięci, szkolna edukacja historyczna, stosunki rosyjsko-ukraińskie, ideologia imperialna

Abstract

The article focuses on the impact of the state memory policy of the Russian Federation in the 2000s on the school history course, analyses the coverage of Ukrainian history events in Russian school textbooks, and emphasises that the methodological basis of their content was primarily the imperial historiographical tradition. It is noted that since the early 2000s, school historical education in the Russian Federation, especially textbooks, has become an effective tool of the state, which sought ideological unification of the content of historical education with an emphasis on the idea of Russian statehood and citizens' loyalty to the government. An analysis of Russian school textbooks shows that their authors deny Ukraine and Ukrainians their own subjectivity, and present Ukrainian history as only a part of the all-Russian history. The fascination with the „great past” and ignorance of Ukraine's true history will be one of the factors that will push Russian President Vladimir Putin and his entourage to start a war against the people they have called „brotherly” or „unitary”. After the annexation of Crimea and the beginning of the aggression in Donbas in 2014, the Russian state took full control of the preparation of school history textbooks. Putin has repeatedly spoken about history in his public speeches, emphasising the historical unity of Russians and Ukrainians, who, in his view, constitute „one people”. In the context of a full-scale war against Ukraine, the authors of Russian school textbooks are introducing Putin's approaches to history, instilling in the younger generation the idea that Ukraine and Ukrainians „did not exist, do not exist and cannot exist”.

Keywords: politics of memory, school history education, Russian-Ukrainian relations, imperial ideology

Wprowadzenie

W latach 90. XX wieku niepodległe kraje, które wyłoniły się z gruzów po Związku Radzieckim, stanęły przed koniecznością zbudowania „państwa narodowego”. Jednym z elementów tego procesu było tworzenie nowych narracji historycznych w oparciu na własnych szkołach historiograficznych. W przypadku Federacji Rosyjskiej oznaczało to powrót do koncepcji „tysiącletniej rosyjskiej państwowości” Nikołaja Karamzina, Siergieja Sołowjowa i Wasilija Kluczewskiego, w której historia Ukrainy była postrzegana jako część historii ogólnorosyjskiej. Powstanie niepodległej Ukrainy i stworzenie jej narodowej narracji zaprzeczyło nie tylko sowieckim interpretacjom przeszłości, ale także podstawom rosyjskiej klasycznej historiografii. Od początku lat 90. edukacja historyczna w Ukrainie opierała się na nieco zmodernizowanym „schemacie Mychajły Hruszewskiego”, a w Rosji – przede wszystkim na imperialnej tradycji historiograficznej. Położyło to podwaliny pod „walkę o historię” między Rosją a Ukrainą, opartą na sprzecznych aspektach historii narodowych/„znacjonalizowanych”.

Celem badania jest nakreślenie wpływu polityki pamięci państwa, w szczególności prezydentów, na nauczanie historii w szkołach Federacji Rosyjskiej w latach dwutysięcznych, analiza wizji ukraińskiej historii w rosyjskich podręcznikach szkolnych oraz pokazanie, w jaki sposób „bitwa o historię” stała się zwiastunem i elementem wojny Rosji przeciwko Ukrainie.

W latach 90. i dwutysięcznych, zwłaszcza po objęciu władzy przez prezydenta Władimira Putina, rola historii w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rosji wzrosła. Urażona świadomość imperialna związana z upadkiem ZSRR, który wielu Rosjan przeżyło

также в wymiarze osobistym, i mentalne pragnienie większości ludności kraju, aby żyć w silnym państwie, którego „wszyscy się boją, ale szanują” okazały się skutecznym środkiem jednoczenia ludzi wokół rządu, gwarancją stabilności politycznej i społeczno-gospodarczej oraz aktywizacji Rosji na arenie międzynarodowej. W lutym 2007 roku, na konferencji bezpieczeństwa w Monachium, Putin ogłosił, że era unipolarnego świata dobiegła końca, a Rosja będzie jednym z głównych graczy w nowym świecie¹.

W kolejnych latach państwo rosyjskie (wielojęzyczny kanał informacyjny Russia Today, fundacje Russkij Mir i Rossotrudnichestvo), Rosyjski Kościół Prawosławny, niektóre partie polityczne i wielu intelektualistów aktywnie promowało rosyjskie wpływy ideologiczne, polityczne i kulturowe na całym świecie². Powstaje nowa ideologia państwowa zwana „*rusским mirom*”, oparta na idei Rosji jako szczególnej cywilizacji, której głównymi cechami są język i kultura, prawosławie, wspólna historia i pamięć historyczna³. Podzielamy opinię badaczy Olgi Wasiuty i Sergiusza Wasiuty, że „istnienie niezależnego państwa ukraińskiego i europejski wybór Ukrainy... zagraża i zaprzecza dominacji rosyjskiego Imperium i ideologii *rusского mira*...”⁴.

Nacisk na historię i pamięć historyczną w nowej ideologii państwowej wymagał również ideologicznego ujednolichenia treści edukacji historycznej, w tym pojęciowej i ewentualnej treści podręczników szkolnych. Tendencje wskazujące na zamiar rządu objęcia edukacji historycznej kontrolą państwa pojawiały się już wcześniej. Jednak największy oddźwięk wywołało odwołanie w grudniu 2003 roku przez Ministerstwo Edukacji i Nauki Federacji Rosyjskiej zezwolenia na druk popularnego wśród nauczycieli i uczniów podręcznika autorstwa Igora Dolutskiego⁵. 25 listopada 2003 roku minister edukacji Władimir Filippow skrytykował niektóre zapisy podręcznika, który od 1993 roku był sześciokrotnie wydawany. Największe oburzenie ministra wzbudziło jedno ze zadań, które odnosiło się do stwierdzenia publicysty Jurija Burtina, że w Rosji miał miejsce zamach stanu, w wyniku którego powstał osobisty reżim Putina,

¹ Путин В. (2007, 10 февраля). *Выступление на Мюнхенской конференции по вопросам политики и безопасности*. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> [dostęp 10.01.2024].

² Коваль Н., Ірисова М., Титюк С., Терещенко Д. (2022). *Росспівробітництво: нестерпна жорсткість „м'якої сили”*. <https://ui.org.ua/sectors/rossotrudnichestvo-the-unbearable-harshness-of-soft-power/> [dostęp 10.01.2024]; Масієнко Ю., Загривенко К., Коваль Н., Терещенко Д. (2022). „Російський прапор буде там, де є російська мова: Фонд „Русский мир”. <https://ui.org.ua/sectors/russkiy-mir-foundation/> [dostęp 10.01.2024]; Якубова Л. (2018). „Русский мир” в Україні: на краю прірви. „Кліо”, Київ.

³ Плохій С. (2019). *Загублене царство. Історія „Русского мира” з 1470 року до сьогодні*. Пер. з англ. Фолю, Харків; Бабинський А. (2023). *Війна за „русский мир” чи „Святу Русь”? Ідеологічні корені російської агресії*. „Наукові записки УКУ: Богослов'я”, 10, 225–251; Денисенко В. (2023). *Як зруйнувати російський мир*. Наш Формат, Київ.

⁴ Wasiuta O., Wasiuta S. (2017). *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*. Arcana, Kraków, s. 257.

⁵ Долуцкий И. И. (2002). *Отечественная история. XX век: Учеб. для 10–11 кл. общеобразован. учреждений. В двух частях. Ч.2*. Мнемозина, Москва.

oraz przedstawiało opinię lidera partii Jabłoko Grigorija Jawlinskiego, że w 2001 roku w kraju powstało „państwo policyjne”⁶.

Prezydent Putin również wypowiedział się na temat szkolnych podręczników do historii. Na spotkaniu z historykami w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej 27 listopada 2003 roku powiedział: „Oczywiście, to dobrze, że mamy dużą różnorodność literatury tego rodzaju... Ale autorzy dzisiaj idą w drugą skrajność i ignorują temat patriotyzmu, zamiast wspierać poczucie dumy u uczniów”⁷. Putin wziął udział w konferencji nauczycieli historii i wiedzy o społeczeństwie, która odbyła się w Moskwie w czerwcu 2007 roku. W swoim przemówieniu do uczestników, z jednej strony, podkreślił odpowiedzialność autorów i wydawców za treść literatury edukacyjnej, a z drugiej argumentował, że podręczniki nie spełniają interesów państwa w dziedzinie edukacji historycznej: „Widzicie, wiele podręczników piszą ludzie, którzy pracują za zagraniczne granty. Wykonują więc *polku-baboczku* (taniec polka z motylami – aut.) zamówioną przez tych, którzy płacą”⁸. Na tej konferencji zaprezentowano podręcznik współczesnej historii Rosji dla nauczycieli autorstwa historyka Aleksandra Filippowa, który nie jest obcy administracji prezydenckiej⁹. Podstawą metodologiczną podręcznika, według autora, jest odrzucenie koncepcji totalitaryzmu jako nienaukowego narzędzia „zimnej wojny” i odzwierciedlenie okresu sowieckiego w kategoriach teorii modernizacji. Jak zauważają historycy krytyczni wobec treści współczesnej historii Rosji przedstawionej przez Filippowa, w rzeczywistości sednem była normalizacja stalinizmu jako autorytarnego modelu przyspieszonej modernizacji w „oblężonej twierdzy” i uzasadnienie wiodącej roli autorytarnego przywódcy w rozwiązywaniu podobnych problemów na obecnym etapie¹⁰. Pomimo dyskusji wokół podręcznika Filippowa, on i jego główny współautor w następnych latach, Aleksandr Daniłow, kierownik Wydziału Historii Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego, przygotowali podręcznik i zalecenia metodyczne dotyczące historii Rosji dla 11. klasy¹¹. Pośrednią oznaką

⁶ Więcej: Свешников А. (2004). *Борьба вокруг школьных учебников истории в постсоветской России: основные тенденции и результаты*. <https://magazines.gorky.media/nz/2004/4/borba-vokrug-shkolnyh-uchebnikov-istorii-v-postsovetsoj-rossii-osnovnye-tendenczii-i-rezultaty.html> [dostęp 02.01.2024].

⁷ NEWSru (2003, 27 ноября). *Путин: школьные учебники – не площадка для политической борьбы, с истории «надо снять всю шелуху и пену»*. <https://www.newsru.com/russia/27nov2003/pres.html> [dostęp 02.01.2024].

⁸ Президент России. Официальное интернет-представительство президента России (2007, 21 июня). *Стенографический отчет о встрече с делегатами Всероссийской конференции преподавателей гуманитарных и общественных наук*. <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2007/06/135323.shtml> [dostęp 02.01.2024].

⁹ Филиппов А.В. (2007). *Новейшая история России, 1945–2006 гг.: Кн. для учителя*. Просвещение, Москва.

¹⁰ Więcej: Миллер А. (2012). *Историческая политика в России: новый поворот?* W Миллер А., Липман М. (ред.). *Историческая политика в XXI в.* (с. 328–367). Новое литературное обозрение, Москва, с. 328–367.

¹¹ Данилов А. А., Уткин А. И., Филиппов А. В. (ред.). (2007). *История России. 1945–2007: Учебник для 11 класса*. Просвещение, Москва; Данилов А. А. (2008). *История России. 1900–1945. Методическое пособие. 11 класс*. Просвещение, Москва.

замысла властей учинения этих учебников „главными” и „единственными” был их большой напор в сопоставлении с другими публикациями¹².

Вопрос учебников по истории был одним из главных, который заняла комиссия для противодействия попыткам фальсификации истории во вред интересам России, созданная по распоряжению президента Дмитрия Медведева¹³. На челе 28-членового коллектива стоял глава администрации президентской Сергей Нарышкин, а ее членами были влиятельные чиновники и политики; находилось в ней только трое профессиональных историков (директор Института истории России Российской Академии наук Андрей Сахаров, директор Института истории всеобщей Александр Чубарян, президент Фонда Исследований Исторических Наталья Нарочницкая). Уже на первом заседании в день 28 августа 2009 года подчеркивалось, что учебники истории играют ключевую роль в противодействии фальсификации истории¹⁴. Появление исследований над учебниками истории в бывших республиках советских можно считать за проявление деятельности Комиссии¹⁵. Среди большого количества публикаций¹⁶, которые появились в годах 2009–2012, наибольшей

¹² Подробная аналитика публикаций: Турченко Ф. (2013). „Общая история”: наука или политика? В Шаповал Ю. (ред.) *Культура исторической памяти: европейский и украинский опыт*. (с. 414–446). Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса, Киев; Гирич И. (2013). Украинская историческая память, школьные учебники и образование. В Шаповал Ю. (ред.) *Культура исторической памяти: европейский и украинский опыт*. (с. 326–391). Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса, Киев; Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. (2013). *Украина в российской исторической дискуссии: проблемы исследования и интерпретации*. НАН Украины, Институт истории Украины, Киев, с. 29–52.

¹³ Президент России. Официальное интернет-представительство президента России (2009). *О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России. Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 г. № 549*. <https://web.archive.org/web/20090523093807/http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=052421> [доступ 02.01.2024].

¹⁴ Турченко Ф. (2013). „Общая история”: наука или политика? В Шаповал Ю. (ред.) *Культура исторической памяти: европейский и украинский опыт*. Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса, Киев, с. 416.

¹⁵ Следует отметить, что Россия уже раньше демонстрировала заинтересованность учебниками школьными новых государств. См. например: Бомсдорф Ф., Бордюгов Г. (ред.) (2003). *Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа и Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. Научные доклады и сообщения*. АИРО-XXI, Москва.

¹⁶ Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред.). (2009). *Освещение общей истории России и постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*. Москва; Якунин В. И. (ред.). (2009). *Школьный учебник истории и государственная политика*. Научный эксперт. Москва, с. 227–308; Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред.). (2010). *История России и новых независимых государств в школьных учебниках: Книга для учителя*. Просвещение, Москва; Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред.) (2010). *Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов*. Центр общественных технологий. Москва. http://nlvp.ru/reports/Middle_Asia_Pribalty_History_for_www_02.pdf [доступ 02.01.2024]; Гузенкова Т. (ред.) (2012). „Расскажу вам о войне”: Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран. Российский институт стратегических исследований. Москва.

niejszym pod względem liczby przebadanych podręczników był raport zatytułowany „Ujęcie historii powszechnej Rosji i krajów poradzieckich w szkolnych podręcznikach historii nowych niepodległych państw”¹⁷. W publikacji, pod redakcją Daniłowa i Filipowa, 13 ekspertów przeanalizowało 187 podręczników historii z 12 krajów, w tym z Ukrainy¹⁸. Autorzy raportu doszli do wniosku, że za wyjątkiem Białorusi i częściowo Armenii, „wszystkie inne kraje zdecydowały się uczyć młode pokolenie nacjonalistycznej interpretacji historii opartej na mitach o starożytności ich narodu, wysokiej misji kulturowej ich przodków i »zaprzysiężonym wrogu«. Argumentowali również, że „Imperium Rosyjskie i Związek Radziecki, Federacja Rosyjska jako następca ZSRR, obiektywnie pojawiają się w takiej literaturze jako główny i prawie jedyny sprawca wszystkich kłopotów i nieszczęść tych narodów”. Z drugiej strony autorzy podkreślili, że „przemilczane są wszystkie dobre rzeczy, które narody byłego ZSRR otrzymały, żyjąc obok wielkiego narodu rosyjskiego”¹⁹. Eksperci dokonali przeglądu treści podręczników, w tym ukraińskich, pod kątem następujących tematów: Pochodzenie narodów i państw. Starożytność historii narodowej; Pierwsze kontakty z Rosją i Rosjanami; Włączenie do Rosji; Ogólna ocena bycia częścią przedrewolucyjnej Rosji; Wydarzenia rewolucji i wojny domowej; Geneza II wojny światowej. Wielka Wojna Ojczyźniana; Ogólna ocena radzieckiego okresu historii narodowej.

Jak autorzy postrzegają ukraińskie tematy? Wydaje się, że dla rosyjskich ekspertów, którzy dokonali przeglądu treści ukraińskich podręczników historii, decydujące znaczenie miały imperialne i radzieckie tradycje historiograficzne. Ponadto, wszystkie najważniejsze wydarzenia ukraińskiej historii są przedstawiane głównie jako epizody historii ogólnorosyjskiej. Przede wszystkim kategorycznie odrzucają „schemat” historii Europy Wschodniej Hruszewskiego; uważają, że termin „Ukraina–Ruś”, wprowadzony przez niego w odniesieniu do Rusi Kijowskiej, jest „hybrydą stworzoną do celów politycznych podczas budowy nowej, ukraińskiej tożsamości na przełomie XIX i XX wieku”. „Tak więc, – argumentują autorzy – prezentacja historii starożytnej Rusi w ukraińskich podręcznikach jest, delikatnie mówiąc, na wpół fantastyczna”²⁰. Rosyjskim ekspertom nie podoba się również sposób, w jaki ukraińscy autorzy przedstawiają rewolucję narodową z połowy XVII wieku pod przywództwem Bohdana Chmielnickiego, wydarzenia, w wyniku którego ziemie ukraińskie znalazły się w Rosji. Twierdzą również, że reprodukuje mity współczesnej ukraińskiej historiografii o „ukraińskim państwie kozackim” i „hetmańskiej Ukrainie”, które – jak uważają – w rzeczywistości nie istniały²¹. Są również oburzeni faktem, że polityka Rosji wobec ziem ukraińskich w imperium jest postrzegana jako „wielkomocarstwowa”, która „utrudniała rozwój kulturalny

¹⁷ Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред). (2009). *Освещение общей истории России и постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств*. Москва.

¹⁸ *Ibidem*, s. 281–282, s. 367–383.

¹⁹ *Ibidem*, s. 5, s. 6, s. 262.

²⁰ *Ibidem*, s. 29, s. 35.

²¹ *Ibidem*, s. 49, s. 51–52.

i polityczny narodu ukraińskiego²². Wydarzenia rewolucyjne lat 1917–1921 w Ukrainie, w szczególności polityka Rady Centralnej, są postrzegane jako mające na celu „dezintegrację Rosji”. Wszystko, co wiąże się z działalnością przedstawicieli ukraińskiego ruchu narodowego, z próbami stworzenia własnego państwa i jego obrony, jest potępiane, uznawane za awanturnictwo lub antyrosyjskie intrygi²³.

Rosyjscy autorzy są szczególnie niezadowoleni ze stwierdzeń w ukraińskich podręcznikach, że „II wojna światowa została rozpętana wspólnie przez ZSRR i Niemcy w wyniku paktu Ribbentrop-Mołotow”, a zatem „dwa państwa działały jako agresorzy”, a także z faktu, że nie wszyscy ukraińscy autorzy używają terminu „Wielka Wojna Ojczyźniana”. Przypisywanie Związkowi Radzieckiemu winy za wybuch II wojny światowej i oskarżanie go o agresję, zdaniem rosyjskich autorów, w rzeczywistości pomaga „zrehabilitować lokalnych kolaborantów i przedstawić ich jako bojowników o wolność”²⁴. Są oburzeni, że „ukraińskie podręczniki kultywują mit ZSRR jako totalitarnego „imperium”, które prowadziło politykę „rusyfikacji”. Straty demograficzne Ukrainy, które są przedstawiane w ukraińskich podręcznikach z powodu Hołodomoru w latach 1932–1933 (rosyjscy autorzy używają sformułowania: *tzw. Hołodomor*) są przesadzone²⁵. Warto zauważyć, że, podobnie jak w tej i innych publikacjach dotyczących ukraińskich podręczników, najbardziej szczegółowo omawiają następujące tematy: Ruś Kijowska, wojna wyzwolenicza pod przywództwem Bohdana Chmielnickiego, okres ruiny, wydarzenia rewolucyjne lat 1917–1920 oraz II wojna światowa. Powszechne jest również to, że podejmują polemikę z autorami ukraińskich podręczników, często zarzucając im brak profesjonalizmu bez dowodów i używając ironicznego, aroganckiego stylu wypowiedzi. Ukraińska badaczka Swietłana Baturina, która dokonała analizy ponad stu podręczników historii Rosji napisanych dla szkół i uczelni wyższych w latach 1993–2007, zauważyła, że wątki związane z Ukrainą znajdują się w prawie 80% z nich, ale ich „ukraińskość” nie jest widoczna²⁶.

Po ponownym objęciu prezydentury przez Putina w 2012 roku kwestia stworzenia „wspólnego podręcznika” do historii stała się w Rosji jeszcze bardziej aktualna. Już w lutym 2013 roku, na posiedzeniu Rady ds. Stosunków Międzyetnicznych, która została utworzona w miejsce Komisji ds. przeciwdziałania próbom fałszowania historii ze szkodą dla interesów Rosji, Putin powiedział, że podręczniki historii powinny być „zbudowane w ramach jednej koncepcji”, „nie powinny mieć wewnętrznych sprzeczności i podwójnych interpretacji”²⁷. W marcu 2013 roku podkreślił potrzebę stworzenia jednolitego podręcznika do historii i kanonicznej wersji historii²⁸. Jest oczywiste, że

²² *Ibidem*, s. 63–64.

²³ *Ibidem*, s. 138, s. 140, s. 146.

²⁴ *Ibidem*, s. 156–157, s. 256.

²⁵ *Ibidem*, s. 197.

²⁶ Батурина С. (2011). До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації. „Історіографічні дослідження в Україні”, 21, 316.

²⁷ Дни Ру (2013, 19 февраля). В России написан новый учебник истории <https://dni.ru/polit/2013/2/19/248476.html> [dostęp 02.01.2024].

²⁸ Новости (2013, 29 марта). Путин призвал создать единый „канонический” учебник истории www.ntv.ru/novosti/536176/#ixzz20xnjl78F [dostęp 10.01.2024].

idea „wspólnej historii” i „wspólnego podręcznika” została poparta przez rosyjskie Ministerstwo Edukacji, którego szef obiecał przygotować nowy podręcznik w ciągu roku²⁹.

W przygotowanie podręcznika zaangażowało się również Stowarzyszenie Szkolnych Nauczycieli Historii i Wiedzy o Społeczeństwie kierowane przez akademika Czubariana i rektora Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego Jurija Piwowara, Rosyjskie Towarzystwo Historyczne kierowane przez przewodniczącego Dumy Państwowej Naryszkina oraz Rosyjskie Towarzystwo Historii Wojskowości kierowane przez ministra kultury Władimira Miedinskiego³⁰. Jednak pomimo wysokiego poziomu poparcia dla idei „wspólnego podręcznika” w rządzie i społeczeństwie, niektórzy historycy i organizacje pozarządowe skrytykowały tę inicjatywę³¹.

Na tym etapie nie udało się również zrealizować pomysłu „wspólnego rosyjsko-ukraińskiego podręcznika do historii”, wspieranego przez nowy ukraiński rząd kierowany przez prorosyjskiego prezydenta Wiktora Janukowycza (2010–2014). W październiku 2010 roku na posiedzeniu międzyrządowej Komisji Ukrainy i Rosji ds. współpracy humanitarnej podjęto decyzję o utworzeniu zespołu roboczego ukraińskich i rosyjskich historyków. Zamiar przygotowania podręcznika został ogłoszony w Ukrainie przez ministra edukacji i nauki Dmytra Tabacznyka. Powiedział, że będzie to zestaw tematów, które będą odzwierciedlać strukturę standardowego szkolnego kursu historii – od czasów starożytnych do XXI wieku. Wkrótce wybór tematów zawęził się do wyjaśnienia kwestii konfliktowych historii powszechnej, a następnie pojawił się pomysł, aby zwrócić się do bardziej neutralnych tematów związanych z historią życia codziennego. Współprzewodniczącymi komisji zostali dyrektor Instytutu Innowacyjnych Technologii i Treści Edukacyjnych prof. Ołeksandr Udod z Ukrainy oraz akademik Rosyjskiej Akademii Nauk, dyrektor Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk Czubarian.

Pomysł stworzenia „wspólnego” podręcznika i działania rosyjsko-ukraińskiej komisji zostały ostro skrytykowane przez wielu ukraińskich historyków i opinię publiczną. Najgłośniej swoje podejrzenia co do „czystości intencji” strony rosyjskiej w projekcie wyrażał ukraiński historyk i autor najbardziej rozpowszechnionych podręczników szkolnych do historii Ukrainy prof. Fedir Turczenko. Po przeanalizowaniu ukraińskich wątków w rosyjskich podręcznikach doszedł on do wniosku, że utworzenie rosyjsko-ukraińskiej komisji do napisania wspólnego podręcznika historii jest realną groźbą narzucenia stronie ukraińskiej rosyjskiego podejścia koncepcyjnego. Przyjęcie go, podkreślił, „oznacza porzucenie własnej tożsamości narodowej, ogłoszenie niepodległości Ukrainy za historyczny błąd”³².

²⁹ Полит. Ру (2013, 18 марта). *Министр образования пообещал показать единый учебник истории через год*. <http://polit.ru/news/2013/03/17/edinyj/> [dostęp 02.01.2024].

³⁰ Rbcfreenews. (2013). *В. Путин поручил подготовить единые учебники истории для средней школы*. <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20130412153358.shtml> [dostęp 02.01.2024].

³¹ Полит. Ру (2014, 22 мая). *Обращение к историкам – авторам школьных учебников*. <https://polit.ru/article/2014/05/22/history/> [dostęp 02.01.2024].

³² Турченко Ф. Г.(2010). „Общая история”: наука чи політика?. „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету”, 28, 357.

Niemniej jednak we wrześniu 2012 roku ministrowie edukacji obu krajów ogłosili publikację podręcznika „Ukraina i Rosja na skrzyżowaniach historii”. Publikacja składała się z następujących tematów: Kultura starożytnej Rusi; Szlachta rosyjska i szlachta ukraińska w życiu codziennym i społeczno-politycznym XV–XVII wieku; Życie codzienne człowieka radzieckiego w drugiej połowie XX wieku; Znaczenie Akademii Mohylańskiej w Kijowie w rozwoju ukraińskiej i rosyjskiej edukacji. Według doniesień prasowych wydano 200 egzemplarzy w języku ukraińskim do testowania w szkołach. Jednak rosyjski minister edukacji i nauki zauważył, że podręcznik jest tylko pierwszym krokiem w serii dużych wspólnych projektów i ogłosił perspektywę utworzenia rosyjsko-ukraińskiej komisji ds. oceny podręczników historii³³. Prowadzący projekt obiecali, że w 2013 roku zostanie opublikowany kolejny podręcznik, który również obejmie „kontrowersyjne kwestie”³⁴.

Działalność rosyjsko-ukraińskiej komisji i próba przygotowania „wspólnego” podręcznika pokazują, że rosyjskie władze i prezydent osobiście nie bez powodu interesują się historią Ukrainy. Zainteresowanie to stało się widoczne w przestrzeni publicznej po zwycięstwie pomarańczowej rewolucji w Ukrainie w 2004 roku. Na przykład w swoim przemówieniu na forum NATO w Bukareszcie w dniu 4 kwietnia 2008 roku Putin po raz pierwszy otwarcie zakwestionował podmiotowość Ukrainy jako państwo. W szczególności twierdził, że jedna trzecia ludności Ukrainy to Rosjanie (według niego – 17 milionów; według spisu powszechnego z 2001 roku to 17%), a na Krymie Rosjanie rzekomo stanowili 90% ludności. Następnie przekonywał społeczność międzynarodową, że „Ukraina została stworzona w czasach sowieckich”; po II wojnie światowej otrzymała terytoria od Polski, Czechosłowacji, Rumunii i „rozległe terytoria na wschodzie i południu” od Rosji³⁵. W tym samym czasie w Bukareszcie, rozmawiając z prezydentem USA George’em W. Bushem, szczerze stwierdził: „Rozumiesz, George, że Ukraina nie jest nawet państwem! Czym jest Ukraina? Część jej terytorium to Europa Wschodnia, a część, i to znaczną, daliśmy jej my!”³⁶.

W lipcu 2013 roku, podczas obchodów 1025 rocznicy chrztu Rusi w Kijowie, Putin mówił o „jednym narodzie”: „Jest naród ukraiński, naród białoruski i inne narody, i szanujemy ich dziedzictwo. Ale w sercu tego, bez wątpienia, są nasze wspólne wartości duchowe, które czynią nas jednym narodem”³⁷. Nic więc dziwnego, że zwycięstwo

³³ Уроки истории (2011). *Историки Украины и России написали школьное пособие и хотят проверить все учебники истории*. www.urokiistorii.ru/51516 [dostęp 02.01.2024].

³⁴ Czytaj więcej: Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. (2013). *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації*. НАН України, Інститут історії України, Київ, с. 52–64.

³⁵ Путін В. (2008, 4 квітня). *Виступ на саміті НАТО в Бухаресті* <https://www.unian.ua/politics/110949-vistup-volodimira-putina-na-samiti-nato-buharest-4-kvitnya-2008-roku.html> [dostęp 10.01.2024].

³⁶ Українська правда (2008, 7 квітня). *Путін – Бушу: «Україна – це не держава»*. <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> [dostęp 10.01.2024].

³⁷ Діло.ua (2018, 27 липня). *27 липня 2013 року: День, коли Путін оголосив Україні війну*. <https://www.dilo.ua/ukr/life/27-lipnya-2013-roku-den-koli-putin-ogolosiv-ukrayini-viynu-20170727613074> [dostęp 10.01.2024].

rewolucji godności (2013–2014) w Ukrainie było postrzegane przez rosyjskie władze i społeczeństwo jako zagrożenie dla geostrategicznych interesów Rosji. Jak słusznie twierdzą badacze Olga Wasiuta i Sergiusz Wasiuta, ideologiczną podstawą „usprawiedliwienia przez Rosję swojej agresji i terroryzmu jest tak zwany projekt *rosskij mir* i twierdzenie, że Rosja nie ogranicza się do granic Federacji Rosyjskiej”³⁸. Wykorzystując sytuację polityczną w Ukrainie po ucieczce Janukowycza, Rosja anektowała Krym. W tzw. przemówieniu krymskim z 18 marca 2014 roku, które odnosiło się do ratyfikacji traktatu o przyłączeniu Krymu i Sewastopola do Rosji, Putin ponownie odwołał się do historii. Oskarżył bolszewików o „włączenie znacznych terytoriów historycznego południa Rosji” do sowieckiej Ukrainy, a przywódcę KPZR Nikitę Chruszczowa o zainicjowanie przeniesienia obwodu krymskiego z Sewastopolem do Ukraińskiej SRR w 1954 roku. Mówił też o „zamachu stanu”, „bänderowskich faszystach” i „podstępny Zachód” ze Stanami Zjednoczonymi na czele. Cynicznie i obłudnie, po tym wszystkim, mówił o „bratnim narodzie ukraińskim”, że dla niego relacje z Ukrainą pozostaną najważniejsze³⁹. W kwietniu 2014 roku, kiedy Rosja rozpoczęła zbrojną agresję na Donbas, Putin zaczął mówić o „Noworosji”, w tym o Charkowie, Doniecku, Ługańsku, Mykołajowie, Chersoniu i Odessie. Po raz kolejny oskarżył rząd radziecki o „przekazanie” tych terytoriów Ukrainie. Przez cały rok Putin wielokrotnie poruszał kwestie historyczne, zwłaszcza w kontekście stosunków z Ukrainą⁴⁰. W czerwcu 2014 roku polecił rządowi, wraz z Rosyjskim Towarzystwem Historycznym, uzupełnienie koncepcji nowego podręcznika danymi na temat roli Krymu i Sewastopola w historii Imperium Rosyjskiego, ZSRR i współczesnej Rosji⁴¹.

W kontekście wojny z Ukrainą szkolna edukacja historyczna w Federacji Rosyjskiej przeszła poważne przemiany spowodowane przyjęciem nowych standardów historycznych i kulturowych (2014, 2020), standardów państwowych dla szkolnictwa podstawowego i ponadpodstawowego (2021) oraz powrotem do liniowego systemu nauczania historii. 12 lipca 2021 roku na prezydenckiej stronie internetowej pojawił się artykuł Putina „O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców” w języku rosyjskim i ukraińskim (rosyjskie Ministerstwo Obrony dodało później tekst do listy „obowiązkowych tematów do studiowania podczas szkolenia wojskowego i politycznego”). Putin, odwołując się do argumentów „historycznych i kulturowych”, stwierdził, że „prawdziwa suwerenność Ukrainy jest możliwa tylko w partnerstwie z Rosją. Nasze duchowe, ludzkie i cywilizacyjne więzi kształtowały się przez wieki, wywodzą się z tych samych źródeł i zostały wykute przez wspólne próby, osiągnięcia i zwycięstwa”. Powtarzając stare imperialne mity o sztuczności ukraińskiej państwowości, że niebezinteresowny

³⁸ Wasiuta O., Wasiuta S. (2017). *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*. Arcana, Kraków, s. 258.

³⁹ Президент России. Официальное интернет-представительство президента России (2014, 18 марта). Обращение Президента Российской Федерации. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603> [dostęp 10.01.2024].

⁴⁰ Червоненко В. (2014). *Пять гучних заяв Путіна про історію України*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141110_putin_on_history_ukraine_vc [dostęp 10.01.2024].

⁴¹ Полит. Ру (2014, 22 мая). *Обращение к историкам – авторам школьных учебников*. <https://polit.ru/article/2014/05/22/history/> [dostęp 02.01.2024].

Zachód (głównie Stany Zjednoczone) pragnie „przekształcić Ukrainę w barierę między Europą a Rosją, w przyczółek przeciwko Rosji”, Putin w rzeczywistości szantażował zarówno Ukrainę, jak i cywilizowany świat konfliktem zbrojnym na pełną skalę⁴². 24 lutego 2022 roku Rosja Putina zaczęła realizować swoją obsesję: przywrócić historyczną Rosję/ZSRR, w której nie ma miejsca na niepodległą Ukrainę, naród ukraiński, język i kulturę.

W kontekście tzw. specjalnej operacji wojskowej (SWO) państwo rosyjskie przejęło pełną kontrolę nad przygotowaniem podręczników szkolnych. Podręczniki historii powierzono autorom, których pozycja polityczna i zaangażowanie ideologiczne nie budziły wątpliwości. Jeśli spojrzeć na listę rosyjskich podręczników do nauczania historii, których uczniowie mieli uczyć się od 1 września 2022 roku i które zostały opublikowane przez wydawcę *Просвещение*, lwia część z nich została przygotowana przez zespoły autorskie pod kierownictwem Anatolija Torkunowa (podręczniki dla klas 6–9) i Miedinskiego (dla klas 10–11)⁴³. Autorzy ci – były minister kultury w latach 2012–2020, a obecnie doradca prezydenta Putina Miedinski i rektor Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych Torkunow – napisali podręcznik współczesnej historii Rosji dla uczniów 11. klasy, który został wprowadzony do szkół 1 września 2023 roku⁴⁴.

Pierwsza część podręcznika poświęcona jest historii Związku Radzieckiego, który przedstawiany jest jako silna światowa potęga, która osiągnęła swój największy sukces pod przywództwem takich autorytarnych przywódców jak Iosif Stalin i Leonid Breżniew. Kraje zachodnie, na czele ze Stanami Zjednoczonymi, przedstawiane są jako agresywne i zdradzieckie, dążące do zniszczenia swojego głównego geopolitycznego rywala – ZSRR, a później Rosji⁴⁵. W drugiej części podręcznika, która obejmuje rozwój Federacji Rosyjskiej w latach 1992–2023, autorzy kontrastują nieudane reformy z lat 90. pod rządami Borysa Jelcyna ze wzrostem gospodarczym, harmonią społeczną i „przywróceniem historycznej sprawiedliwości” w erze Putina⁴⁶.

Zgodnie z artykułem Putina z 2021 roku „O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców”, autorzy podręcznika poświęcają wiele uwagi Ukrainie. W osobnym paragrafie „Rosja dzisiaj. Specjalna operacja wojskowa (SWO)”, wykraczając poza ramy chronologiczne podręcznika, autorzy powtarzają mity i stereotypy historiografii imperialnej i radzieckiej na temat pochodzenia nazwy „Ukraina”, twierdząc, że w XVII wieku Kozacy „weszli” w skład państwa rosyjskiego jako część jednego narodu rosyjskiego, a ukraiński ruch narodowy w XIX wieku był „projektem austriackiego sztabu generalnego”.

⁴² BBC News. Україна (2021, 14 липня). „Суміш невігластва та агресії”: російські та українські історики – про статтю Путіна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840> [dostęp 10.01.2024].

⁴³ Просвещение (2022). *История. Учебники ФПУ (федеральный перечень учебников)*. <https://events.prosv.ru/uploads/2023/02/additions/sFFmO96jvT3Jb9iWMKwBT2rdaGi5t3FHunwR1ab.pdf> [dostęp 10.01.2024].

⁴⁴ Мединский В. Р., Торкунов А. В. (2023). *История России. 1945 год – начало XXI век*. Уч. 11 класс. Базовый уровень. Просвещение, Москва.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 5–269.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 332, 379.

To władze austriackie wprowadziły „sztuczny język” i symbole narodowe, a historyk Hruszewski, który „wymyślił” historię Ukrainy, został profesorem Uniwersytetu Lwowskiego. Taka narracja była jakoby narzucana galicyjskim „Rusinom” tak długo, aż rzekomo sami w nią uwierzyli i zamienili się w złośliwych, zachodnich Ukraińców, którzy w XX i XXI wieku będą negatywnie wpływać na „ludzi Wschodu”, sugerując im „ukraińskość”. Ukraiński „separatyzm” „stworzony przez Austrię” został przyjęty przez Niemcy podczas dwóch wojen światowych – teza ta bezpośrednio utożsamia ukraiński nacjonalizm z (neo)nazizmem.

Według rosyjskich autorów, to ukraińscy „naziści” stali się siłą napędową rewolucji godności, którą podręcznik nazywa „zbrojnym buntem”. Twierdzą, że nowy ukraiński rząd natychmiast ustanowił „ultranacjonalistyczny reżim” – „pod dyktando Zachodu i zachodnioukraińskiej mniejszości” zaczął zakazywać wszystkiego, co rosyjskie i uciskać rosyjskojęzyczną ludność (według autorów podręcznika jest to 80% ludności Ukrainy). A język ukraiński nauczany w Związku Radzieckim został zastąpiony „dialektem” zachodnioukraińskim. Według autorów podręcznika, aneksja Krymu w 2014 roku była spowodowana „groźbami władz ukraińskich, aby wydalić rosyjską Flotę Czarnomorską z Sewastopola”; „naziści” z batalionów ochotniczych tłumili prorosyjskie protesty w Charkowie i na południu Ukrainy, „paląc żywcem” dziesiątki protestujących w budynku związków zawodowych w Odessie. A na Donbasie, według autorów podręcznika, doszło do „powstania ludowego” i została utworzona milicja złożona z „afgańskich weteranów, policjantów, nauczycieli, górników”, do której dołączyli ochotnicy z Krymu i Rosji; rosyjscy oficerowie wojskowi rzekomo wzięli urlop i udali się na wschód Ukrainy, aby walczyć, podobnie jak carscy oficerowie z czasów Aleksandra II udali się na pomoc Bułgarom, którzy zbuntowali się przeciwko Imperium Osmańskiemu. Torkunow i Miedinski mają własną wizję stanowiska Ukrainy w sprawie porozumień mińskich, argumentując, że ukraiński rząd był w rzeczywistości w „tajnym spisku z NATO” i po prostu „zawracał głowę” negocjatorom. Rzekomo przywódcy Niemiec, Francji i Ukrainy przyznali później, że nie mają zamiaru wdrażać Mińska-2. W świetle tego podręcznika „odnowiony reżim kijowski” (tj. rząd prezydenta Zełenskiego) również wygląda na nazistowski, to wróg całej postępowej ludzkości. Przecież na początku 2020 roku Ukraina otworzyła na swoim terytorium „amerykańskie biolaby”, zamierzała przywrócić broń jądrową i wstąpić do NATO, a następnie zaatakować Krym i Donbas. Aby uratować „światową cywilizację”, prezydent Putin uruchomił SWO, którego celem, jak stwierdzono w podręczniku, jest „ochrona Donbasu i proaktywne zapewnienie bezpieczeństwa Rosji”. Rzeczywiście, zgodnie z cytowanymi w podręczniku słowami rosyjskiego prezydenta: „Nie rozpoczęliśmy żadnych działań wojennych, staramy się je zakończyć. Te działania wojenne zostały rozpoczęte przez nacjonalistów w Ukrainie w 2014 roku, kiedy przeprowadzono zamach stanu”. Podręcznik twierdzi, że armii rosyjskiej przeciwstawia się „ideologicznie napompowana armia Sił Zbrojnych Ukrainy, wyposażona w broń NATO i wyszkolona zgodnie z ich standardami, która jest uzupełniana przez zagranicznych najemników i instruktorów”. Podręcznik mówi, że Rosja „dba” o przyłączone „nowe regiony”, budując tam domy, drogi, szkoły i szpitale. Zachodnie sankcje tylko „przyniosły korzyści” Rosji: państwo i biznes zastępują import krajową produkcją, gospodarka rośnie, pojawiają się nowe prestiżowe miejsca

pracy, które zajmą studenci po ukończeniu studiów⁴⁷. Możemy zgodzić się z opinią ukraińskich ekspertów, którzy twierdzą, że dzięki nowemu podręcznikowi nauczanie historii w szkołach w Rosji stało się narzędziem propagandowym, usprawiedliwiającym i gloryfikującym reżim Putina, w tym wojnę przeciwko Ukrainie. Uczniowie w Rosji, a także na tymczasowo okupowanych terytoriach Ukrainy, będą uczeni nienawiści do Ukrainy, Stanów Zjednoczonych, NATO i całego Zachodu poprzez manipulację, jawne fałszerstwa i teorie spiskowe⁴⁸.

Wnioski

Od końca lat 80. XX wieku obserwuje się globalny trend w kierunku intensywnego wykorzystywania historii w polityce wewnętrznej, debatach ideologicznych, praktykach prawnych i legislacyjnych, konfliktach dyplomatycznych i wojskowych. Upadkowi ZSRR i powstaniu nowych niepodległych państw (wraz z innymi zmianami we wszystkich sferach życia społecznego i duchowego) towarzyszyła transformacja nauki historycznej, w tym tworzenie nowych narracji narodowych. Nauczanie historii w szkołach w Rosji i Ukrainie opierało się na różnych tradycjach historiograficznych, co sprawiło, że konflikt był nieunikniony. Od początku XXI wieku, po dojściu do władzy prezydenta Władimira Putina, rola historii w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rosji rośnie. Nacisk na historię i pamięć historyczną w nowej ideologii państwowej wymagał ideologicznego ujednolicenia treści edukacji historycznej, w tym pojęciowej i ewentualnej treści podręczników szkolnych.

Analiza rosyjskich podręczników szkolnych i publikacji poświęconych „podręcznikowej” historii Ukrainy pokazuje, że ich autorzy odmawiają Ukrainie i Ukraińcom własnej podmiotowości, a ukraińskie historie są tylko częścią ogólnorosyjskiej historii. Jak widać, fascynacja „wielką przeszłością” i nieznajomość prawdziwej historii Ukrainy będzie jednym z czynników, które popchną Putina i jego otoczenie do rozpoczęcia wojny przeciwko narodowi, który nazywali lub „braterskim”, lub „*единым*”. Po aneksji Krymu i rozpoczęciu agresji na Donbas w 2014 roku państwo rosyjskie przejęło pełną kontrolę nad przygotowaniem szkolnych podręczników historii. W szczególności Putin wielokrotnie wskazywał historykom, jak mają pisać książki, jakimi wydarzeniami je wypełniać i wykazywał rosnące zainteresowanie historią Ukrainy. Jednocześnie podkreślał historyczną jedność Rosjan i Ukraińców, którzy stanowią „jeden naród”, sztuczność Ukrainy jako państwo i to, że jest ona tylko narzędziem w rękach „agresywnego” Zachodu w walce z Rosją. W kontekście zakrojonej na szeroką skalę wojny przeciwko Ukrainie, autorzy rosyjskich podręczników szkolnych wprowadzają Putinowskie podejście do historii, wpajając młodemu pokoleniu ideę, że Ukraina i Ukraińcy „nie istnieli, nie istnieją i nie mogą istnieć”. Ta wojna stawia Ukraińców przed egzystencjalnym wyborem: nie istnieć w ogóle lub istnieć jako *małorosy* i *Małorosja* – będąca częścią „jednolitego narodu rosyjskiego”.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 396–408.

⁴⁸ Zobacz np.: Казаков М. (2023). *Між трагедією і фарсом: як пропагандисти переписують підручники з історії*. <https://ms.detector.media/print/33372/> [dostęp 10.01.2024]; Жуков С. (2023, 09 квітня). *Підручник ненависті*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/4/163100/> [dostęp 10.01.2024].

Bibliografia

- Бабинський А. (2023). Війна за „русский мир” чи „Святу Русь”? Ідеологічні корені російської агресії. „Наукові записки УКУ: Богослов’я”, 10, 225–251.
- Батурина С. (2011). До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації. “Історіографічні дослідження в Україні”, 21, 315–334.
- Бомсдорф Ф., Бордюгов Г. (ред.) (2003). *Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа и Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. Научные доклады и сообщения.* АИРО-XXI, Москва.
- Гирич І. (2013). Українська історична пам’ять, шкільні підручники і освіта. W Шаповал Ю. (ред.). *Культура історичної пам’яті: європейський та український досвід.* (с. 326–391). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Київ
- Гузенкова Т. (ред.) (2012). *„Расскажу вам о войне”: Вторая мировая и Великая Отечественная войны в учебниках и сознании школьников славянских стран.* Российский институт стратегических исследований. Москва.
- Данилов А. А. (2008). *История России. 1900–1945. Методическое пособие. 11 класс.* Просвещение, Москва.
- Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред.) (2009). *Освещение общей истории России и постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств.* Москва.
- Данилов А.А., Филиппов А.В. (ред.) (2010). *Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов.* Центр общественных технологий. Москва. http://nlvp.ru/reports/Middle_Asia_Pribalty_History_for_www_02.pdf [dostęp 02.01.2024].
- Данилов А. А., Филиппов А. В. (ред.) (2010). *История России и новых независимых государств в школьных учебниках: Книга для учителя.* Просвещение, Москва.
- Данилов А. А., Уткин А. И., Филиппов А. В. (ред.) (2007). *История России. 1945–2007: Учебник для 11 класса.* Просвещение, Москва. Денисенко В. (2023). Як зруйнувати російський мир. Наш Формат, Київ.
- Дни Ру (2013, 19 февраля). *В России написан новый учебник истории.* <https://dni.ru/polit/2013/2/19/248476.html> [dostęp 02.01.2024].
- Долуцкий И. И. (2002). *Отечественная история. XX век: Учеб. для 10–11 кл. общеобразован. учреждений. В двух частях. Ч.2.* Мнемозина, Москва.
- Жуков С. (2023, 09 квітня). *Підручник ненависті.* <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/4/163100/> [dostęp 10.01.2024].
- Казаков М. (2023) *Між трагедією і фарсом: як пропагандисти переписують підручники з історії.* <https://ms.detector.media/print/33372/> [dostęp 10.01.2024].
- Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. (2013). *Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації.* НАН України, Інститут історії України, Київ.
- Коваль Н., Ірисова М., Титюк С., Терещенко Д. (2022). *Росспівробітництво: нестерпна жорсткість „м’якої сили”.* <https://ui.org.ua/sectors/rossotrudnichestvo-the-unbearable-harshness-of-soft-power/> [dostęp 10.01.2024].

- Масієнко Ю., Загривенко К., Коваль Н., Терещенко Д. (2022). „Російський прапор буде там, де є російська мова: Фонд „Русский мир”. <https://ui.org.ua/sectors/russkiy-mir-foundation/> [dostęp 10.01.2024].
- Мединский В. Р., Торкунов А. В. (2023). *История России. 1945 год – начало XXI век. Уч. 11 класс*. Базовый уровень. Просвещение, Москва.
- Миллер А. (2012). Историческая политика в России: новый поворот? W Миллер А., Липман М. (ред.). *Историческая политика в XXI в.* (с. 328–367). Новое литературное обозрение, Москва.
- Новости (2013, 29 марта). *Путин призвал создать единый «канонический» учебник истории* www.ntv.ru/novosti/536176/#ixzz20xnjl78F [dostęp 10.01.2024].
- Президент России. Официальное интернет-представительство президента России (2009), *О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России. Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 г. № 549*. <https://web.archive.org/web/20090523093807/http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=052421> [dostęp 02.01.2024].
- Плохий С. (2019). *Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні*. Пер. з англ. Фоліо, Харків.
- Полит. Ру (2013, 18 марта), *Министр образования пообещал показать единый учебник истории через год*. <http://polit.ru/news/2013/03/17/edinyj/> [dostęp 02.01.2024].
- Полит. Ру (2014, 22 мая), *Обращение к историкам – авторам школьных учебников*. <https://polit.ru/article/2014/05/22/history/> [dostęp 02.01.2024].
- Президент России. Официальное интернет-представительство президента России (2007, 21 июня), *Стенографический отчет о встрече с делегатами Всероссийской конференции преподавателей гуманитарных и общественных наук*. <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2007/06/135323.shtml> [dostęp 02.01.2024].
- Президент России. Официальное интернет-представительство президента России (2014, 18 марта), *Обращение Президента Российской Федерации*. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603> [dostęp 10.01.2024].
- Просвещение (2022), *История. Учебники ФПУ (федеральный перечень учебников)*. <https://events.prosv.ru/uploads/2023/02/additions/sFFmO96jvT3Jb9iWMKwBT2r-darGi5t3FHunwR1ab.pdf> [dostęp 10.01.2024].
- Путін В. (2008, 4 квітня). *Виступ на саміті НАТО в Бухаресті* <https://www.unian.ua/politics/110949-vistup-volodimira-putina-na-samiti-nato-buharest-4-kvitnya-2008-roku.html> [dostęp 10.01.2024].
- Путин В. (2007, 10 февраля). *Выступление на Мюнхенской конференции по вопросам политики и безопасности*. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> [dostęp 10.01.2024].
- Свешников А. (2004). *Борьба вокруг школьных учебников истории в постсоветской России: основные тенденции и результаты*. <https://magazines.gorky.media/nz/2004/4/borba-vokrug-shkolnyh-uchebnikov-istorii-v-postsovetskoj-rossii-osnovnye-tendenczii-i-rezultaty.html> [dostęp 02.01.2024].
- Турченко Ф. Г. (2010). „Общая история”: наука чи політика? „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету”, 28, 347–360.
- Турченко Ф. (2013). „Общая история”: наука чи політика? W Шаповал Ю. (ред.). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. (с. 414–446). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Київ.

- Українська правда. (2008, 7 квітня). Путін – Бушу: „Україна – це не держава”. <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> [dostęp 10.01.2024].
- Уроки истории (2011). *Историки Украины и России написали школьное пособие и хотят проверить все учебники истории*. www.urokiistorii.ru/51516 [dostęp 02.01.2024].
- Филиппов А.В. (2007). *Новейшая история России, 1945–2006 гг.: Кн. для учителя*. Просвещение, Москва.
- Червоненко В. (2014). *П'ять гучних заяв Путіна про історію України*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141110_putin_on_history_ukraine_vc [dostęp 10.01.2024].
- Якубова Л. (2018). „Русский мир” в Україні: на краю прірви. Кліо, Київ.
- Якунин В. И. (2009). Школьный учебник истории и государственная политика. Научный эксперт, Москва.
- BBC News. Україна (2021, 14 липня), „Суміш невігластва та агресії”: російські та українські історики – про статтю Путіна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840> [dostęp 10.01.2024].
- Depo.ua (2018, 27 липня), 27 липня 2013 року: День, коли Путін оголосив Україні війну. <https://www.depo.ua/ukr/life/27-lipnya-2013-roku-den-koli-putin-ogolosiv-ukrayini-viynu-20170727613074> [dostęp 10.01.2024].
- NEWSru (2003, 27 ноября), Путин: школьные учебники – не площадка для политической борьбы, с истории «надо снять всю шелуху и пену». <https://www.newsru.com/russia/27nov2003/pres.html> [dostęp 02.01.2024].
- Rbcfreenews (2013, 12 апреля), В. Путин поручил подготовить единые учебники истории для средней школы. <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20130412153358.shtml> [dostęp 02.01.2024].
- Wasiuta O., Wasiuta S. (2017). *Wojna hybrydowa Rosji przeciwko Ukrainie*. Arcana, Kraków.

Biogramy autorek

Zoya Baran – doktor, adiunkt, kierownik Katedry Historii Współczesnego Świata na Wydziale Historycznym Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki.

Tamara Poleshchuk – doktor, adiunkt Katedry Historii Europy Środkowej i Wschodniej na Wydziale Historycznym Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki.